

VU Research Portal

Soms moet het, God doet het ook. Nuttige leugens in Tenach

Dubbink, J.

published in

Interpretatie

2011

document version

Early version, also known as pre-print

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

Dubbink, J. (2011). Soms moet het, God doet het ook. Nuttige leugens in Tenach. *Interpretatie*, 19(4), 4-7. Article 1.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

Soms moet het, God doet het ook

Nuttige leugens in Tenach

In de Hebreeuwse Bijbel wordt nogal wat gelogen en bedrogen; Tenach is een realistisch boek. Onder de kleurrijke stoet van bijbelse personages zijn er talloze die nu niet bepaald als moreel voorbeeld voor de jeugd zijn bedoeld. Dat de schurken in het verhaal het met de waarheid niet zo nauw nemen, is geen verrassing. Lastiger wordt het, wanneer ook personen die positief in het verhaal voorkomen, het niet zo nauw nemen met de waarheid wanneer dat in hun ogen nodig is. Hoe moeten we dat beoordelen? Is dat *wel* een richtlijn ter navolging voor de lezers?

In de ethiek heet dat de kwestie van de ‘noodleugen’: liegen om erger te voorkomen, uit nood of gewetensnood. Ethici zijn altijd bang geweest, ook maar een enige ruimte te laten voor het onder bepaalde omstandigheden toestaan van leugens, al zijn sommigen er ruimhartiger in dan anderen.¹ Het is net als met wetgeving: als je een kiertje ruimte voor misbruik openlaat, maakt gegarandeerd iemand daar gebruik van. En wat *is* een noodleugen? Het is niet zo eenvoudig die van andere leugens te onderscheiden, al was het maar omdat wie liegt zichzelf natuurlijk graag vrijpleit met het argument dat het echt niet anders kon! Ondanks die huiver van de ethici wordt er in de Bijbel heel wat afgelogen, en soms nog met goddelijke goedkeuring ook.

Vroedvrouwen

Een klassiek voorbeeld van de ‘noodleugen’ is het verhaal van de vroedvrouwen uit het begin van Exodus. Zij krijgen opdracht, bij de geboorte de Hebreeuwse jongetjes om te brengen – de meisjes mogen blijven leven. Maar de vroedvrouwen weigeren en kiezen voor het leven. Ze doen *bijna* wat de farao vraagt, maar in plaats van ‘toe te zien’ ‘vreesden zij God’ (Ex. 1:16-17).² Als de farao de vrouwen ter verantwoording roept, antwoorden ze, dat de Hebreeuwse vrouwen dermate ‘leven-voortbrengend’ zijn³, dat de vroedvrouwen bij de geboorte steeds te laat zijn. Dat kan moeilijk feitelijk juist zijn, want in dat geval zouden ze in hun beroep overbodig zijn: een duidelijk geval van een ‘leugentje om bestwil’.

Deze tekst heeft vanouds een grote rol gespeeld in de discussie over de noodleugen, waarbij in Nederland vooral het standpunt van Calvin heeft doorgewerkt. Hij oordeelt buitengewoon scherp over de vrouwen, en meent dat ze dubbel zondigen: niet alleen geven ze de farao onjuiste informatie, maar ook verzuimen ze te melden dat ze uit ontzag voor God het gebod van de farao naast zich neerleggen – ze missen dus een kans op getuigenis.⁴ Dit radicale standpunt is exegetisch maar moeilijk te onderbouwen. De tekst geeft geen enkele aanleiding de vrouwen verwijten te maken, integendeel: God belooft hen ieder met ‘een huis’ (NBV: nakomelingen). De vraag blijft of wat zij zeggen en doen niet in bijbelse zin gewoon *èmèt* is, betrouwbare woorden en daden.

Rachab

De niet-Israëlitische Rachab geeft in Jericho de twee verspieders onderdak (Jozua 2). Met de flagrante leugen dat de beide mannen al vertrokken zijn misleidt zij haar volksgenoten en helpt zo de Israëlieten. De beide verspieders vertelt ze even later, dat ze overtuigd is geraakt van de macht van JHWH en weet dat hij zijn volk dit land zal geven. Haar optreden levert de verspieders een vrije aftocht op, en Rachab redding voor haarzelf en haar gezin (Joz. 6:22-25). Maar de lezer blijft achter met vragen. Allereerst: is Rachab nu het prototype van de proseliet, of heeft zij uit opportunisme de loyaliteit aan haar eigen volk ingeruild voor die aan de winnende partij? Die vraag is breder dan dit artikel en moet hier blijven liggen.⁵ Het gaat ons hier om

¹ Y. Shemesh, Lies by prophets and other lies in the Hebrew Bible, *Journal of Ancient Near Eastern Studies* 29 (2002), 81-95, bijz. 81-82, noemt Augustinus en Kant als degenen voor wie het meest rigide de waarheid boven alles gaat, ongeacht de consequenties.

² Woordspel met de werkwoorden *ra'a* en *jara*, Vgl. J. Siebert-Hommel, *Laat de dochters leven! De literaire architectuur van Exodus 1 en 2 als toegang tot de interpretatie*, Kampen: Kok 1993, 43v.

³ Siebert-Hommel, *Laat de dochters leven*, 89-96.

⁴ Zie vooral R.A. Blacketer, No Escape by Deception: Calvin's Exegesis of Lies and Liars in the Old Testament, *Reformation & Renaissance Review* 10, no 3 D (2008), 267-289.

⁵ Zie bijv. Kl. Touwen, Jozua 2, *Amsterdamse Cahiers voor Exegese en Bijbelse Theologie* 24 (2009), 51-82, bijz. 65-68.

haar leugen: kan dat, mag dat? Calvijn is opnieuw onverbiddelijk: het is zonde. Maar hij moet toegeven dat deze zonde wel een noodzakelijk onderdeel uitmaakt van de geschiedenis van Gods volk: een zonde als kwaad gemengd met veel goeds, dus vergeeflijk.⁶

Leugens in soorten

Uit deze voorbeelden zien we al dat er in Tenach onder omstandigheden creatief met de feiten wordt omgesprongen. Soms maken leugens onderdeel uit van een strategie om voordeel in een strijd te behalen; soms worden ze begaan uit nood of gewetensnood; en soms is het moeilijk onderscheid te maken tussen die verschillende soorten leugens. Een paar voorbeelden:⁷

- Simeon en Levi, die de verkrachting van hun zuster Dina willen wreken, doen dat met bedrog (Gen. 34). Met het niet-gemeende aanbod van een verdrag tussen hun stam en die van Hemor en Sichem, verleiden ze deze laatsten tot het besnijden van alle mannen, en tijdens de pijnlijke naweeën daarvan slachten ze de gehele mannelijke bevolking af. De kritiek van Jakob op hun actie is eerder opportunistisch dan principieel ('ze kijken mij daarop aan', Gen. 34:30). Er zijn voor Simeon en Levi wel consequenties aan deze wraakactie verbonden – ze worden vast niet toevallig overgeslagen in de opvolging van Jakob – maar dat is om de actie als zodanig: de leugen is eenvoudig een onderdeel van de strategie.
- De Gibeonieten weten dat Jozua wel een verbond wil sluiten met stammen van veraf, maar de inwoners van Kanaän met de ban slaat. Ze doen zich – beeldend beschreven met stof en versleten schoenen – voor als van verre komend. Zo slepen ze een verdrag in de wacht, waaraan Jozua achteraf gebonden is. Ze komen in een ondergeschikte positie terecht, maar ze overleven (Joz. 9:3-27). Een noodleugen? Eigenlijk toch wel: je moet toch iets, tegen de onweerstaanbaar oprukkende Israëlieten. De verteller lijkt het te billijken en zelfs heimelijk plezier in te hebben: slim gedaan!
- Dat geldt ook voor de acties van Michal, de vrouw van David. Zij liegt vrij gemakkelijk, zowel om een ander als om zichzelf te redden. In 1 Samuël 19:11-15 ensceneert ze dat David ziek zou zijn. Ze probeert zo Saul en zijn mannen buiten diens slaapkamer te houden, nadat ze David eerst uit het raam heeft helpen vluchten. Als het bedrog uitkomt en Saul haar om uitleg vraagt, verklaart ze dat David haar hiertoe heeft gedwongen door haar met de dood te bedreigen (1 Sam. 19:17). De lezer weet dat dat niet klopt, dat *zij* juist het initiatief nam voor Davids vlucht (1 Sam. 19:11-12). De verteller geeft in al deze gevallen geen blijk van morele bezwaren: het doel is goed, het behoud van het leven. In dit soort verbanden wordt dan ook nooit het begrip *sjèqèr* (leugen) gebruikt.

JHWH blijft niet buiten spel

Ook in het verhaal van Davids zalving tot koning in 1 Samuël 16 is er sprake van een goed doel – Davids komende koningschap – en van een leugen. Het bijzondere is hier dat het bedrog plaatsvindt op instigatie van JHWH. Samuël moet in Betlehem één van Isai's zonen tot koning zalven, maar hij vreest de achterdocht van Saul en in Betlehem zien ze hem ook niet graag komen. God doet hem een list aan de hand: hij moet een jonge koe meenemen en vertellen dat hij die aan de Heer gaat offeren – wat inderdaad ook gebeurt, maar die offermaaltijd is een *cover-up*. Vervolgens wordt David gekozen en gezalfd, nadat zijn zeven oudere broers ongeschikt zijn bevonden: weliswaar zien ze er goed uit, maar 'de mens ziet wat voor ogen is, de Heer ziet het hart aan' (1 Sam. 16:7); maar intussen maakt de Heer wel gebruik van die zwakte van het menselijk oog! Blijkbaar gaat het belang van het komende koningschap van David boven het correct en volledig informeren van de oudsten van Betlehem.⁸ Niettemin zit er iets verontrustends in de betrokkenheid van JHWH bij een duidelijk geval van bedrog.

Leugenprofeten

Het wordt nog erger dan het verzwijgen van informatie. Van een profeet mag je verwachten dat hij of zij betrouwbare woorden spreekt. Maar er zijn ook 'leugenprofeten'. Nu zou dat theologisch nog niet zo erg zijn, wanneer het daarbij om enkele 'rotte appels' in de beroepsgroep ging. Maar bij leugenprofeten moeten we niet in de eerste plaats denken aan het bewust verdraaien van de waarheid. Vooral in het boek Jeremia is er een hevige strijd gaande tussen de hoofdpersoon van het boek en de andere profeten die vaak 'leugenprofeten' heten. Maar bijvoorbeeld de profetie van Chananja (Jer. 28:2-4) maakt in alle opzichten de

⁶ Blacketer, *No Escape*, 270-273.

⁷ Een complete leugencatalogus geeft M. A. Klopfenstein, *Die Lüge nach dem Alten Testament: Ihr Begriff, ihre Bedeutung und ihre Beurteilung*. Zürich & Frankfurt am Main: Gotthelf, 1964, 328-331.

⁸ Walter Brueggemann, *Theology of the Old Testament – Testimony, Dispute, Advocacy*. Minneapolis: Fortress Press 1997, 371, noemt dit incident als één van de manieren waarop JHWH David bevoordeelt, en *unfair* is tegenover Saul.

indruk oprecht te zijn; Jeremia wenst zelfs dat zijn woorden waar zouden zijn. Niettemin is het leugenprofetie (*sjèqèr*) en daarmee krijgt dat woord z'n eigenlijke lading: het gaat niet om het subjectieve bedrog van de degene die *sjèqèr* spreekt, maar om de objectief verkeerde uitwerking die deze heeft. Hoe komt Chananja tot een 'leugenprofetie'? Heeft hij in zijn enthousiasme JHWH niet goed begrepen? Dat zou kunnen. Nog spannender wordt het in een ander geval.

Door JHWH misleid

De profeten van koning Achab van Israël spreken in 1 Koningen 22 met z'n vierhonderden unaniem uit dat Gods zegen zal rusten op het plan van de koning: het heroveren van Ramot in Gilead. Ook de notoire lastpost Micha ben Jimla sluit zich daar in eerste instantie bij aan. Pas na aandringen komt hij met de waarheid voor de dag: deze onderneming wordt een ramp. Zijn aarzeling om vrijuit te spreken is begrijpelijk gezien de reactie van de koning: die heeft het wel gehad met die zwartkijker en zet hem gevangen.

Tot zover is het verhaal nog te verteren: natuurlijk heeft de enkele, geïnspireerde profeet gelijk tegenover de meerderheid van hofprofeten die het woord spreken van degene wiens brood ze eten.⁹ Het vervolg van Micha's relaas (1 Kon. 22:19-23) maakt de zaak moeilijker. De profeet vertelt hoe hij, als in een visioen, zag hoe in de hemel het plan gesmeed werd om Achab tot deze misstap te verleiden,¹⁰ opdat hij zou sneuvelen. We horen hoe een 'geest' zich aanbood om als leugengeest de profeten te misleiden. Daarmee verklaart Micha hoe het komt dat zijn collega's iets anders beweren dan hij – ze kunnen er niks aan doen. Maar dat is goedbeschouwd zeer verontrustend, want zo wordt JHWH verantwoordelijk voor de leugenprofetie. Moeten we constateren dat JHWH, omdat hij nu eenmaal God is, ontheven is aan de menselijke normen omtrent waarheid en leugen?

Ezechiël 14:1-11 biedt een andere oplossing. JHWH weigert daar om mensen die hem komen raadplegen, maar intussen hun afgoden blijven aanbidden, van dienst te zijn met ware profetie. Wie verkeerde bedoelingen heeft, zal ook verkeerde profetie ontvangen. Conclusie: Achab is niet te goeder trouw, en krijgt dus ook bij het raadplegen van JHWH een verkeerd antwoord, want ware profetie is er alleen voor wie God in waarheid aanbidt.¹¹ Zo is de systematiek gered en JHWH verontschuldigd, maar is het verhaal daarmee rond? J.J.M. Roberts, die 1 Koningen 22 zo wil verklaren, haalt zelf de kritische vragen van Jeremia aan die zich door God bedrogen voelt (Jer. 4:10; 20:7).

God zelf

De discussie tussen de vrouw en slang in Genesis 3 wordt beheerst door leugens en halve waarheden. De slang zit zeker bezijden de waarheid met zijn 'God heeft zeker wel gezegd dat je niet van enige boom in de tuin mag eten?' (vs. 1). Maar heeft hij geen punt in vers 4, waar hij ontkent dat wie van de boom eet, zal sterven? Heeft God niet, met de beste bedoelingen, de consequenties van de ongehoorzaamheid te zwaar aangezet? Ook hier zijn legio oplossingen: dat sterven is op termijn; het gaat om de sterfelijkheid van de mens; God streek over zijn hart. Niettemin moeten we constateren dat de bijbelse werkelijkheid rauw is en rafels heeft, en dat God nog andere belangen heeft dan de precieze juistheid van zijn woorden. Hij kan zelfs leugen en misleiding inzetten, als het hoog oploopt tussen hem en de mensen: het gaat om het doel, en soms wordt dat bereikt met middelen die moreel niet door de beugel kunnen. Het kan zijn dat Tenach moeite doet, de profeten en daarmee God van regelrechte leugens vrij te pleiten.¹² Vaak gaat het inderdaad eerder om halve waarheden en misleidend zwijgen. Het is echter de vraag, of dat veel verschil maakt voor de lezer.

Nog één tekst, en wel een die snel over het hoofd wordt gezien. De Decaloog verbiedt niet liegen, maar 'vals getuigenis spreken *tegen je naaste*'. Daarmee wordt wezenlijk iets anders gezegd dan 'niet liegen',¹³ en wordt het woord dat de mens hoort te spreken onmiddellijk betrokken op degene die daar voor- of nadeel van heeft. Daar ligt de sleutel voor het verstaan van de bijbelse (nood)leugen: het gaat om de uitwerking.

Wat is waarheid?

⁹ Zie 1 Kon. 18:19 voor 'eten van de tafel van' als uitdrukking voor gesubsidieerde profeten.

¹⁰ *patah* – ook voor verleiden van een maagd (zie Ex. 22:5, vgl. Hos. 2:16, Jer. 20:7).

¹¹ Zo J.J.M. Roberts, *Does God Lie: Divine Deceit as a Theological Problem in Israelite Prophetic Literature*, in: John A. Emerton (ed.), *Congress volume: Jerusalem, 1986*. Leiden: Brill 1988, 211-220, bijz. 117-220. Zie o.a. Ps. 18:26v.

¹² Shemesh, *Lies by Prophets*, 93-95.

¹³ 'Niet liegen' kan wel gebruikt worden als korte samenvatting van dit gebod (zie Lev. 19:11), maar dat hoofdstuk staat zo vol met richtlijnen ten behoeve van de naaste dat er geen misverstand mogelijk is.

Het waarheidsbegrip dat wij gewoonlijk hanteren is formeel-juridisch, het bijbelse veel inhoudelijker. De paar voorbeelden in dit artikel kunnen die bewijslast natuurlijk niet dragen, maar woordonderzoek ondersteunt deze conclusie: de leugen wordt in Tenach nooit verworpen vanuit een abstract waarheidsprincipe, maar omdat ze de gemeenschapstrouw schaadt.¹⁴

Wellicht hebben wij met ons formele waarheidsbegrip nog steeds te maken met de erfenis van Calvijn, die immers ook een juridische achtergrond heeft. Dat verklaart hoe er in de oorlog gewetensnood kon ontstaan over de vraag of het was toegestaan te liegen over het verbergen van Joden. Bijbels-theologisch gezien is dat geen vraag: waar zo evident het leven in het geding is, mag, ja *moet* er gelogen worden.

Nu betekent dit geen vrijbrief voor een geheel eigen invulling van het begrip waarheid. Een formeel en juridisch waarheidsbegrip heeft op allerlei levensterreinen groot belang, en wee degene die daar zonder noodzaak de hand mee licht: die verliest alle geloofwaardigheid. Dat hebben humanitaire organisaties ervaren die een ramp of een schending van mensenrechten veel groter voorstelden dan die was; met alle goede bedoelingen om aandacht voor die ramp te krijgen, keert zo'n actie zich tegen je. In de meeste gevallen is waarheid in bijbelse zin dan ook gewoon waarheid zoals wij die formuleren: zo zit het, zo is het gebeurd. Maar niet altijd.

Bijbelse waarheid is méér dan formele juistheid en kloppende feiten. Waarheid is, wat het goede, het leven en de gemeenschap bevordert. Dat betekent niet dat je de feiten naar willekeur naar je hand kunt zetten, maar het vormt wel een kritische kanttekening bij de beslissingen waarvoor een mens zo vaak gesteld wordt: welk woord is op dit moment het goede woord om te spreken of te verzwijgen.

Samenvatting

De leugen uit nood is in het Oude Testament veelvuldig aanwezig. De leugen maakt soms naadloos deel uit van de vertelling, zonder dat er aparte aandacht aan wordt besteed, of de verteller er negatief over oordeelt. Dat roept vragen op van ethici, die om begrijpelijke redenen huiverig zijn om een leugen om welke reden dan ook toe te staan. Het levert ook problemen op voor exegeten die de bijbelse personages graag als voorbeeld zouden willen opvoeren. Maar de bijbelse werkelijkheid blijkt rauwer en minder ideaal ethici en exegeten wensen.

Er zijn zelfs situaties waarin God creatief omspringt met de waarheid. Wanneer hij dat nodig acht om zijn doelen te bereiken, houdt hij informatie achter of verstrekt bewust verkeerde informatie, bijvoorbeeld via zijn profeten. Dat de moderne lezer daar problemen mee ondervindt, komt omdat deze veelal een formeel-juridisch waarheidsbegrip hanteert. Het bijbelse waarheidsbegrip heeft eerder betrekking op de inhoud en de uitwerking van wat gezegd wordt gericht: bevordert het de gemeenschap, of niet? In die zin wordt *sjèqèr*, 'leugen', ook in de bijbel zeer negatief gewaardeerd, maar wat precies leugen is, is minder duidelijk dan op het eerste gezicht lijkt.

Trefwoorden: Oude Testament, bijbelse theologie, leugen, noodleugen, liegen, waarheid, godsbeeld, ethiek

¹⁴ Klopfenstein, *Lüge*, 321-322.